

نقش مسجد در تعلیم و تربیت نوجوانان

نسرین کمالی لطف

معاونت پژوهش دفتر مطالعات قم

چکیده

با نگاهی به تاریخ اسلام در می‌یابیم که مسجد از آغاز تأسیس و به خصوص در عصر پیامبر اسلام^۶ نقش‌های مهم و متنوعی داشته و کارکرد آن فقط به عنوان مکان مقدسی برای عبادت خداوند و إقامة نماز جماعت و جمعه و یا قرائت قرآن نبوده است، بلکه پس از کارکرد اولیه‌اش که همان نقش عبادی و نیایشی است، دومین نقش مهم آن، تعلیم و تربیت مسلمانان و آشنا کردن آنان با معارف دینی و علوم گوناگون است. پیامبر اسلام^۶ به عنوان معمار و مؤسس مسجد، پس از اتمام بنای مسجدالنبی در شهرمدینه، یکی از یاران خود به نام «مربد التمر» را مسئول آموزش در مسجد نمود.^۱

در این نوشتار، ابتدا ویژگی‌های دوران نوجوایی را برشمرده‌ایم و سپس به تبیین تعلیم و تربیت نوجوانان و نقش مسجد و خانواده در این امر پرداخته‌ایم.

کلید واژگان: نوجوان، مسجد، تعلیم، تربیت

^۱ - به نقل از: مقاله کارکرد علمی، آموزشی مسجد،

مقدمه

نوجوانی دورانی بین کودکی و جوانی و بزرگسالی است. برخی این دوران را بین ۱۲ تا ۲۰ سالگی می‌دانند و طبق نظری دیگر بین ۱۱ تا ۱۹ سالگی است.

اما روان‌شناسان این دوران را به دو مرحله پیش از بلوغ و پس از آن تقسیم کرده‌اند:

(۱) سال‌های پیش از بلوغ را مرحله نگرانی‌ها و بحران‌های جسمی و روانی می‌دانند که همراه با تغییرات و دگرگونی‌های چندگانه و ژرفی است که میان کودکی و نوجوانی، تمایز محسوس و قابل توجهی به جای می‌گذارد.

(۲) سالیان پس از بلوغ جنسی و جسمی، مرحله وجد و شور و شباب و جوانی است^۲

از دیدگاه اسلام دوره نوجوانی دوره «قوت» است که در بین دو دوره ضعف و ناتواری کودکی و پیری قرار گرفته است.^۳

این دوران بحرانی‌ترین مرحله زندگی فرد است و بیشترین و عمیق‌ترین تغییر و تحولات در این دوره اتفاق می‌افتد. تأثیر این تغییرات بسیار زیاد و طولانی مدت است. اهمیت این دوران به این علت است که می‌توان گفت چارچوب و اساس شخصیت و هویت فرد در این دوران بنا گذاشته می‌شود. نوجوان تلاش می‌کند از خانواده خود مستقل باشد و تحت امر و فرمان والدین قرار نگیرد. او سعی دارد آزادانه برای خود الگو و نگرش جدیدی انتخاب کند. این تحولات در همه جنبه‌های فردی از جمله جسمی، شناختی - اخلاقی، اجتماعی، عاطفی، روانی و غیره ایجاد می‌شود. نوجوان در این برهه نسبت به دوران کودکی خود تغییرات زیادی را احساس می‌کند و پایه و بنیان شخصیت و هویت خویش را نسبت به سال‌های آینده پایه‌گذاری می‌کند. بر این اساس، این دوره، دوران تغییر و تحول نسبت به دوران کودکی و از سویی سازندگی و پایه‌گذاری نسبت به بزرگسالی است. نوجوان در خود حس و حالات جدیدی را تجربه می‌کند و این باعث نگرانی و استرس نسبت به وضع جسمی و ظاهری و نسبت به حالات جنسی‌ای می‌گردد که احساس می‌کند.

^۲ - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد، ص ۲۸

^۳ - روانشناسی ارتباط والدین با فرزندان، ص ۱۳۵؛ (روم: ۵۴): «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً»

❖ مبحث اول: ویژگی‌های دوران نوجوانی

۱. رشد جسمی

یکی از تحولات بسیار جدی و مشخص در دوران نوجوانی، رشد جسمی می‌باشد. این رشد جسمی به صورت سریع و نامتوازن اتفاق می‌افتد و اندام‌های بدن به صورت ناهماهنگی شکل می‌گیرد. کف پاها، انگشتان، دستها و بینی، نخستین قسمت‌هایی هستند که رشد جسمی از آنها آغاز می‌شود. اندازه، قد و وزن نیز در این دوران به میزان قابل توجهی افزایش می‌یابد. این امر در دختران و پسران متفاوت است. این ناهماهنگی و عدم تناسب باعث نگرانی و گوشه‌گیر شدن و عدم اعتماد به نفس در بین نوجوانان می‌شود.

۲. بلوغ

از دیگر ویژگی‌ها، افزایش تحولات و تغییرات جسمی در دوران بلوغ است که با پایان یافتن دوران کودکی آغاز می‌شود. «ژان ژاک روسو» در کتاب «امیل»، بلوغ را تولد ثانوی می‌نامد. تغییرات جنسی بر اثر فعال شدن غدد هیپوفیز، آدرنال (فوق کلیوی) و گنادها (غدد جنسی) به وجود می‌آیند و ترشح هرمون‌های تستوسترون در پسران و استروژن و پروژسترون در دختران باعث رشد جنسی در آنها می‌گردد و در پی آن، تمایلات جنسی افزایش می‌یابد و بین «عقل» و «نفس» مبارزه در می‌گیرد. عقل به تقوی مایل است و نفس پائند هوس و خواسته‌های نفسانی است.

عوامل بسیاری مانند؛ جنسیت، وراثت، عامل جغرافیایی، ساختمان بدن و روابط عاطفی، تغذیه و غیر آن در سرعت بخشیدن و نحوه به بلوغ رسیدن موثر هستند.

۳. تغییرات رفتاری

یکی دیگر از ویژگی‌ها، تغییرات رفتاری نوجوان در این دوران است. به این صورت که نوجوان، بسیار احساساتی، تندخو، زود رنج و حساس است و چه بسا از چیز کوچکی عصبانی شود. او احساس بزرگی و هویت و شخصیت می‌کند و سعی دارد در کلیه امور و کارها به صورت مستقل عمل کند، اما از طرفی خیلی زود احساس خستگی می‌کند و از زیر مسئولیت آن کار شانه خالی می‌کند. در نتیجه با انتقادات والدین و خانواده و جامعه روبرو می‌گردد و اگر انتقادات مداوم باشد، باعث عدم اعتماد به نفس او می‌شود و در نتیجه او نسبت به اطرافیان و خانواده بی‌اعتماد می‌شود و از آنها دوری می‌کند.

۴. رشد توان معرفتی و شناختی (ذهنی و فکری)

این دوران، دوران تحول فکری و روانی نیز به شمار می‌رود. افق فکری و نگرش و گرایش نوجوان تغییر می‌کند و سریع گسترش می‌یابد. علائق و رغبت‌ها متنوع می‌شوند، حالات جدید روحی را تجربه می‌کند و بعضی از

حالات قبلی نوجوان، دورنی و مخفی می شوند. نوع تفکر در دوران کودکی یک «تفکر انضمامی» است؛ یعنی برای درک هر چیزی باید مثالی در خارج آورده شود و کودک به صورت عینی آن مثال را دیده باشد. اما نوجوان قادر است با استدلال و استنتاج مفاهیم منطقی هم، به نتیجه برسد؛ یعنی ذهن نوجوان، توانایی تفکر انتزاعی را پیدا کرده است و قادر است که با مفاهیم صرف به تفکر بپردازد. ذهن متفکر نوجوان، سعی دارد خود را از امور جزئی بیرون بکشد و به کلیات بپردازد. گرایش او به گونه‌ای ملموس نسبت به مسائل معنوی و ماوراء الطبیعه بیشتر می‌شود. او سعی دارد بیشتر به مسائل ریشه‌ای و بنیادی بپردازد. به همین دلیل در این مقطع امکان درک علم مجرد، فرشتگان و خداوند برای او فراهم شده است. ذهن نوجوان، آماده تفکر درباره دین و امور معنوی است. البته نوجوان در ابتدا به وسیله بزرگس‌الان با مبانی و اصول دین و آیین‌های نمادین و مراسم مذهبی آشنا می‌شود. واکنش او نسبت به این موضوعات هم، تا حد زیادی تحت تاثیر میحط‌های پیرامونش به ویژه خانواده، مسجد و مدرسه است. خانواده در کنار مسجد می‌تواند نقشی مهم را در شناساندن درست و صحیح مبانی و گزاره‌های دینی به نوجوان ایفا کند.

۵. فرضیه‌سازی

نوجوان در دوره ابتدایی هر چیزی را به همان صورتی که برای او تعریف شده، می‌پذیرد و به شدت تحت تأثیر والدین و معلمان خویش است، اما در دوره نوجوانی، دیگر آن کودکی نیست که به راحتی هر چیز را قبول کند و پذیرا باشد. او سعی دارد از دایره زمان و مکان هم فراتر رود و به شیوه خود به زندگی نگاه کند. فرضیه‌سازی این امکان را برای نوجوان فراهم می‌کند که هر امر فرضی را در نظر بگیرد و آن را بیازماید حتی اگر به آن فکر و نظر باور نداشته باشد و یا آن فکر با واقعیت منطبق نباشد^۴

نوجوان، هم‌زمان با فرضیه‌سازی‌های خود، به یک سری استدلال‌ات منطقی و قیاسی نیز می‌پردازد؛ یعنی در واقع سعی دارد این فرضیات خود را با استدلال‌ات و قضایایی که در نظر می‌گیرد، ثابت کند. او در این دوران می‌تواند برای هر موضوعی تئوری و قضایایی را مطرح نموده و با یک استنباط منطقی به نتیجه برسد. او در حوزه‌های دینی و اخلاقی هم سعی دارد به شیوه‌ای انتزاعی و عقلی بحث و استدلال کند. برای نوجوان با وجود قدرت فرضیه‌سازی و استدلال قیاسی این امکان هست که با نگرش عمیق در درون خود به شناخت و آگاهی از خود دست یابد. این مرحله، گامی مهم و بسیار حساس است. اگر نوجوان به یک شناخت درست و مطلوب و واقع-نگر و به دور از اغراق از خود برسد، این خودآگاهی و شناخت می‌تواند نقش ویژه‌ای در شکل‌گیری شخصیت او ایفا کند. رشد فرضیه‌سازی و خودآگاهی، این قدرت را به نوجوان می‌دهد تا بتواند برای حال و آینده خود

^۴ - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد-ص ۳۹

تصمیم‌های مهم و درست و روشنی بگیرد. میزان قدرت تصمیم‌گیری در یک نوجوان بیشتر به سزایی در آینده او دارد. البته داشتن این قدرت به تنهایی نمی‌تواند یک امتیاز محسوب شود، بلکه باید گفت که تصمیم‌گیری بر مبنای عقل و با کمک تجربه‌ای که از بزرگترها به دست می‌آید، به نتیجه درست می‌انجامد.

۶. نگرش و مؤلفه‌های آن

از جمله جنبه روانی و فکری یک فرد، نگرش اوست. «نگرش» حالتی روانی و ذهنی است که آثار و پیامد آن در گرایش و حالت عملی انسان ظاهر می‌شود. نگرش و بینش یک نوجوان هم، همان حالت روانی و ذهنی و همان جهان بینی و نوع نگاه نوجوان نسبت به هر چیز است. همانگونه که قبلاً ذکر شد، دوران نوجوانی، دوران تکوین و شکل‌گیری نگرش است.

نگرش دارای سه مؤلفه و عنصر است:

(۱) عنصر شناختی و بینشی شامل اعتقادات، باورهای شخصی؛

(۲) عنصر احساسی و عاطفی؛

(۳) عنصر تمایل به عمل و آمادگی پاسخ‌گویی به شیوه خاص؛^۵

نگرش یک نوجوان در واقع یک عنصر ارزشی و مداوم است. نوجوان برای نگرش خود ارزش و اهمیت خاص قائل است و به راحتی حاضر به تغییر آن نیست؛ چون به زعم خودش آن را بر اساس شناخت و معرفت و به مرور زمان به دست آورده و ارزشی برابر با واقعیت برای آن قائل است. نقش خانواده جامعه و مسجد در شکل‌گیری این نگرش بسیار مهم است. این موارد می‌توانند به نوجوان کمک کنند تا او به یک بینش درست و مطابق با واقعیت دست یابد.

۷. رشد اجتماعی

از جمله ابعاد و جنبه‌های تحول در دوران نوجوانی، رشد اجتماعی است. رشد اجتماعی یعنی بروز و ظهور نوجوان در جنبه‌های گوناگون و پذیرفتن نقش، انتظارات، تکالیف جدید و یادگیری و عمل کردن به الگوها و هنجارهای اجتماعی نو و تازه. این رشد به استقلال از والدین، صمیمیت با دوستان، تعهدات و مسئولیت و نقش‌پذیری نسبت به جامعه می‌انجامد و برای نوجوانان در میان همسالان و بزرگسالان پایگاه اجتماعی فراهم می‌کند.

عوامل مؤثر در رشد اجتماعی

عناصر و محیط‌هایی در رشد اجتماعی نوجوان، نقش زیادی دارند که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

^۵ - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد - ص ۴۶

• خانواده

خانواده نخستین محیط و نهاد اجتماعی است که فرد در آن قرار می گیرد. در واقع خانواده کانون و مرکز کنترل اولیه رشد اجتماعی فرد است. اولین تعاملات فرد در قالب یک موجود اجتماعی و مدنی با خانواده و اطرافیان او صورت می گیرد و لذا نوع و چگونگی رفتار آنها در اعمال و اندیشه‌ها و احساسات و به طور کلی شخصیت فرد تاثیرگذار است. در واقع نگرش و گرایش‌های وجدایی فرد در نوجوانی و بزرگسالی تا حدود زیادی متأثر از رفتار والدین خود در کودکی است.

• مدرسه

پس از خانواده، دومین مرحله اجتماعی شدن فرد، در مدرسه و نظام آموزشی انجام می‌شود، یعنی بخش دیگری از تکوین شخصیت، گرایش‌ها و ارزش‌های فرد به همت مدرسه شکل می‌گیرد.^۶ فرد در مدرسه علاوه بر تربیت‌های شخصی و اخلاقی، تعلیم هم می‌بیند؛ یعنی به فراگیری دانش و علوم و مهارت‌ها می‌پردازد. در واقع مدرسه محلی برای تمرین عمل کردن بر اساس هنجارها است. نقش معلم و مربی در کنار خانواده به عنوان یک راهنما و الگو می‌تواند تاثیر به سزایی در جهت دهی به گرایش‌ها و واگرایی‌های نوجوانان داشته باشد. رفتار آموزگار و مربی به خصوص در پرورش هویت دینی نوجوان و جذب او به حوزه‌های دینی بسیار مهم است.

• گروه همسالان

گروه همسالان نوجوان، جمع و حلقه‌ای است که نوجوان در آن می‌تواند مستقل از خانواده بیاندیشد و آرمان‌ها و اعتقادات جدای از خانواده را برای خود انتخاب کند. در واقع خصیصه مهم گروه همسالان برای نوجوان این است که او می‌تواند به صورت مستقل و با اتکا به خود نقش‌ها را در گروه تجربه کند و خود را برای ورود به جامعه آماده نماید. نقش هر فرد از گروه همسالان و رفقا، اهمیت به سزایی در آینده و تعیین مسیر زندگی نوجوان دارد. به هر حال همسالان و نحوه تعامل آنها با او و چگونگی پذیرفتن مسئولیت و مشارکت دادن یک نوجوان در گروه و تشویق و تئید یا تکذیب و سرزنش‌های گروه همسالان نیز در رشد اجتماعی یا انزوا و کناره‌گیری نوجوان از جامعه بسیار تاثیر دارد.^۷

• نقش‌پذیری و رشد اجتماعی

یکی از عوامل رشد شخصیت اجتماعی، پذیرفتن نقش است. «نقش» عبارت است از مجموعه‌ای از رفتارها یا کارکردهایی که برای فردی با یک موقعیت خاص و در یک زمینه اجتماعی خاص مناسب باشد.^۸ نقش‌ها و

^۶ - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد - ص ۵۱

^۷ - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد - ص ۵۷

^۸ - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد - ص ۵۷

هنجارهای اجتماعی تاثیر به سزایی در زندگی اجتماعی انسان دارد. از این رو می بایست در رشد شخصیت اجتماعی به آن توجه داشت. شناخت نقش در انتظام بخشی به عمل تاثیر به سزایی دارد. نامشخص بودن وظیفه به نوبه خود عامل ناهماهنگی و انجام ندادن تکالیف است. اختلاف میان بزرگسالان و نوجوانان گاه به دلیل عدم شناخت و گاه به دلیل مشخص نبودن نقش و وظیفه از سوی نوجوانان رخ می دهد. «مسجد» و مدیریت آن هم به عنوان یک محیط اجتماعی سالم، در تبیین برخی از نقش ها و بسیاری از هنجارهای اجتماعی نقش مهم و خاصی را ایفا می کند. از این رو شناخت این نقش ها و هنجارها برای نوجوان از طریق مسجد یکی از بهترین راه های رشد اجتماعی است.

✓ حقوق و تکالیف

هر نقش برای انسان حقوق و تکالیفی را موجب می شود، یعنی با توجه به انتظاراتی که از نقش وی می رود، حقوقی برای او ثابت می گردد. مسئله تناسب تکالیف و حقوق، یکی از مهم ترین مباحث در این حوزه است. تکالیف یا «وظایف یک نقش»، یعنی مجموعه رفتارها و الگوهای عملی که از فردی که آن نقش را پذیرفته یا نقش به او نسبت داده شده است، انتظار می رود انجام دهد و «حقوق یک نقش»، یعنی مجموعه الگوهای عملی که فرد در نقش خاص خود، انتظار دارد دیگران نسبت به او انجام دهند.^۹ بنابر این، در مسأله نقش و شکل گیری آن در نوجوانان، خانواده، مدرسه و مساجد مؤثر هستند.

✓ تعارض نقش ها

از جنبه آسیب شناسی در مورد مسئله نقش ها، می توان به تعارض نقش ها اشاره کرد. این تعارض در دو صورت به وجود می آید:

(الف) شخص هم زمان در چند موقعیت نامتجانس قرار دارد.

(ب) زمانی که فرد در یک نقش دارای انتظاراتی نامتجانس است. این همان تعارض درونی نقش است. نوجوان به علت ناقص بودن توان ادراکی کمتر، ممکن است در این تعارضات دچار مشکل شود و نتواند به راحتی دست به انتخاب بزند. یعنی وقتی نوجوان در یک موقعیت قرار می گیرد که دو حالت نامتجانس برای او بوجود آمده یا در مقابل انتظارات نامتجانس و متداخل قرار گیرد دچار بحران و نگرانی می شود.

۸. رشد گرایش مذهبی

در دوران نوجوانی توجه نوجوان بیشتر به مسائل عقلی و ماورائی معطوف می شود و سرؤالات زیادی ذهن او را به خود مشغول می کند. او توجه خاصی نسبت به موضوعات ماورائی و عقلی پیدا می کند و می خواهد بداند از

^۹ - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد-ص ۶۱

کجا آمده و به کجا می‌رود؟ برای چه به این دنیا قدم گذاشته است؟ برنامه و هدف واقعی او چیست و یا چه باید باشد؟ او در خود احساس نیاز به پرستش و ارتباط با یک نیرو مطلق می‌کند. نوجوان در این دوران توجه و تمایل بیشتری به مسائل دینی و معرفتی و عرفانی و معنوی دارد. پیامبر اکرم ^۶ می‌فرمایند: به شما درباره نوجوانان به نیکی سفارش می‌کنم که آنها دلی دقیق‌تر و قلبی فضیلت پذیرتر دارند.

برخلاف تصور بسیاری که نوجوان را فردی کج و بدخلق و ضد ارزش تلقی می‌کنند، باید بگوییم در این دوران فطرت و روح نوجوان هوشیارتر و حساس‌تر از هر زمان دیگری است. فضیلت دوستی، خیرخواهی و توجه به ایده‌های اخلاقی و حتی میل به اصلاح جهانی، ویژگی‌هایی است که نوجوان توجه خاصی به آنها دارد و تمام وجود نوجوان را مسخر می‌کند و سعی و تلاش برای به عمل بر اساس آنها دارد. اگر این اراده و تمایل اخلاقی به همت خانواده و محیط اجتماع و مسجد به سمت خوبی تقویت و نهادینه و هدایت گردد، زمینه‌ساز رشد و حرکت نوجوان می‌گردد.

۹. رشد روانی

رشد روانی یکی دیگر از تحولات دوران نوجوانی است. مهم‌ترین نشانه رشد روانی نوجوان توجه او نسبت به سؤال مهمی چون «من کیستم»؟ است و نیز رسیدن به تعریفی از خود و شکل‌دهی هویت و خود است.

✓ تعریف خود و شکل‌گیری هویت

تعیین هویت مناسب و تعریف خود در دوره نوجوانی، بدین معناست که نوجوان در میان این انتظارات و توقعات به انتخاب آگاهانه و خردمندانه دست یازد و «خودی» را انتخاب کند که با توانایی‌ها و انتظارات واقعی او سازگاری داشته باشد.^{۱۰} نوجوان برای رسیدن به یک «خود واقعی» دچار تردیدها و مشکلات فراوانی است. او به طور دائم در معرض تجربه و تغییر موقعیت‌های گوناگون است. مجبور به پذیرش نقش‌هایی متفاوت و حتی گاهی متضاد است. گاهی اوقات، ممکن است نوجوان یک «خود کاذبی» را بپذیرد، یعنی خودی که با عواطف و روحیات و عقاید او متفاوت باشد. علت این امر، غالباً این است که نوجوان درمی‌یابد که خود واقعی او مورد پذیرش دیگران نیست و یا صرفاً برای رضایت دیگران این خود را پذیرفته است، در حالی که خود به آن معتقد نیست. در واقع هویت نوجوان تا حد زیادی در تعامل با دیگران شکل می‌گیرد. نوجوان نسبت به «من واقعی» خود دچار تردید می‌شود و مداوم در حال پرسش از خود است.

^{۱۰} - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد - ص ۷۲

تکلیف مشخص نوجوان در این دوره آن است که به تعریفی از خود دست یابد که منحصر به فرد و مُ جزّای از دیگران باشد و سازگاری شخصی و اجتماعی را برای او فراهم کند و هم چنین با تمایلات فطری او همسو و هم جهت باشد.^{۱۱}

بنابر آنچه تاکنون ذکر شد، عوامل مؤثر بر تعیین هویت و شکل گیری آن در نوجوان، متعددند، ولی چند عامل نقش پررنگ تری دارند. مانند: خانواده، گروه همسالان، محیط و فضای اجتماعی، ارزش ها و هنجارهای اجتماعی و الگوهایی که نوجوان برای خود انتخاب می کند.

✓ ویژگی های شخصیتی و رفتاری نوجوان

از خصوصیات مهم نوجوان، تحول گرایی، نشاط و شادابی، شجاعت، تهور، احساس از خود بیگانگی و غیره است.

▪ تحول گرایی

یکی از خصیصه های مهم نوجوان و جوان تحول خواهی و نوگرایی است. نوجوان مدام در تلاش است تا تحول و تغییر ایجاد کند و به یک موقعیت نو و جدیدی برسد.

▪ شادابی

تازگی و طراوت یک ویژگی بارز اوست. اگر جامعه و دولت و متولیان فرهنگی، زمینه صحیح فراهم کنند و این ویژگی را در مسیر درست هدایت کنند، نتایج بسیار خوب و مفیدی به دست می یابند.

▪ انرژی و نیروی فراوان

نوجوان به سبب داشتن نیرو و انرژی فراوان و قدرت روحی و جسمی نسبت به سنین دیگر از سر زندگی و طراوت و نشاط و شادابی خاصی برخوردار است. این روحیات باعث می شوند که او نسبت به کارهای گروهی و فعالیت های جمعی تمایل زیادی پیدا کند.

▪ شجاعت و تهور

نوجوان با شجاعت و تهور که یکی از خصوصیات اوست، دست به تغییرات و تحولات زیادی می زند و همیشه سعی دارد که به تغییر و تحول محیط اطراف و دنیای خارج بپردازد.

▪ لطافت روحی و حساسیت زیاد

نوجوان دارای روحیه ای لطیف و حساس است. او گاهی نسبت به اطرافیان و محیط خود احساس بیگانگی می کند و یک حس نا امنی و از خود بیگانگی وجود او را فرا می گیرد. شاید علت این بی هویتی، گمگشتگی «خود

^{۱۱} - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد-ص ۷۳

واقعی‌اش» باشد که سبب شده تا نوجوان مدام کششی میان خود و دیگران و ح‌تی اشیای پیرامون خود احساس کند.

۱۰. هویت دینی

هویت دینی، یک جنبه یا بخشی از هویت انسان است. هر انسانی به طور فطری و ذاتی، دوستدار پرستش و عبادت است و نیاز به پرستش یک معبود عالی و متعالی دارد. مجموعه دین هم، یک برنامه و یک طرح برای همین مقصود است. هویت دینی، رابطه میان آدمی و دین را تبیین می کند و پیامد تدوین آن، احساس تعهد و مسئولیت در قبال ارزش ها و باورهای آن مکتب است.^{۱۲} اختلال در هویت دینی باعث ضعف و سستی در دینداری می شود؛ چرا که ضعف در این هویت، باعث عدم تعهد و مسئولیت پذیری شخص در برابر ارزش ها و اعتقادات می شود و رابطه نوجوان با دین سست و آشفته می گردد. در نتیجه شخص در ارزیابی ارزش های دینی خود دچار مشکل می شود.

❖ مبحث دوم: نقش مسجد در تعلیم و تربیت نوجوانان

• مفهوم شناسی تعلیم و تربیت و هدایت

✓ تربیت

تربیت از نظر لغوی یعنی پرورش و ساختن. از نظر تربیت فرق نمی کند که تربیت چگونه و برای چه هدفی است. یعنی در مفهوم تربیت، قداست نخوابیده که بگوییم تربیت یعنی کسی را آن طور پرورش بدهند که یک خصایص مافوق حیوان پیدا کند، بلکه تربیت «جانی» هم تربیت است و این کلمه در مورد حیوانات نیز اطلاق می شود.^{۱۳}

✓ هدایت

یکی از مفاهیم مهم و مرتبط با امر تربیت، مفهوم «هدایت» است. مفهوم هدایت در تعلیم و تربیت از ارزش ویژه ای برخوردار است. بسیاری از متخصصان حوزه تعلیم و تربیت، هدایت و تعلیم و تربیت را دو مفهوم مترادف تلقی می کنند. برخی، تعلیم و تربیت را همان هدایت فرد یا جامعه تلقی می کنند. گروهی از مربیان، هدایت را رسالت اساسی تعلیم و تربیت محسوب می دارند. واژه هدایت، از مفهوم گسترده ای برخوردار است. معمولاً گفته می شود که هدایت کردن؛ یعنی کمک به فرد برای شناختن خود و محیط خویشتن. در اینجا مراد از

^{۱۲} - عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد - ص ۹۴

^{۱۳} - تعلیم و تربیت در اسلام

هدایت فرد، هدایت او در جنبه‌های گوناگون رشد شخصیت می‌باشد. شخصیت آدمی جنبه‌های اساسی دارد که غالباً چهار جنبه را به عنوان اساس و مبنا برای شخصیت فرد مطرح می‌کنند:

۱. جنبه بدنی،
۲. جنبه عقلانی،
۳. جنبه اجتماعی
۴. جنبه عاطفی

اگر رفتار افراد را تحلیل کنیم، می‌توانیم جنبه‌های عقلانی، اجتماعی و عاطفی را از هم متمایز سازیم. جنبه‌های بدنی محسوس‌ترین جزء شخصیت آدم است و از طریق مغز و سلسله اعصاب یا جنبه‌های دیگر ارتباط پیدا می‌کند. ادراک و شناسایی و مقایسه امور و اشیاء، تمایز اشیاء از یکدیگر، ارزیابی و بررسی امور مختلف، پیش-بینی و تخیل هم جزء جنبه عقلانی شخصیت فرد قرار می‌گیرند. سخن گفتن، اختلاط و معاشرت با دیگران، کارهای جمعی، همکاری، مخالفت، توافق و تشابه، همه جزء جنبه اجتماعی شخصیت فرد به شمار می‌روند. شادی و اندوه، خشم و ترس، محبت و نفرت، کینه و علاقه و اموری از این قبیل جزء جنبه عاطفی شخصیت آدمی قرار دارد.

• شیوه‌های تعلیم و تربیت

در امر تربیت باید دو جریان مهم را مورد توجه قرار بدهیم:

۱ - تعلیم و تربیت توأم با تفکر

۲ - تعلیم و تربیت به شیوه عادت

تفکر در اعمال و آگاهی داشتن از اعمال خود، از ویژگی‌های مهم فرد است. افراد در حالت عادی و متعادل قبل از انجام هر کاری به تفکر و تعقل می‌پردازند. اما گاهی نیز واکنش‌ها و اعمالی که نتیجه یادگیری فرد از دیگر افراد است، از فرد سر می‌زند. همین امر سبب شده که برخی از متخصصان امر تعلیم و تربیت، به این فکر بیافتند که «شیوه عادت دادن» می‌تواند یک روش درست و کامل برای تربیت افراد باشد. اما ایشان به تدریج به نتیجه رسیدند که این روش کاملی نیست و یا این که نمی‌تواند یک روش درست و مفید برای تمام طول زندگی افراد باشد. مثلاً در دوران نوجوانی، افراد طالب تغییر و تازگی هستند و نمی‌توان مانند دوران کودکی به شیوه عادت دادن آنها را تربیت کرد یا به اعمالی واداشت.

اما تعلیم و تربیت همراه با تفکر، یک شیوه مفیدی است و تاثیر آن عمیق‌تر و درونی‌تر است. والدین و مربیان و مسئولین فرهنگ و تربیت و انجمن جماعات مساجد با این روش می‌توانند کودک و نوجوان را به تفکر در اعمال

خود وادارند و کمک کنند تا او قبل از انجام هر عملی، به علت و نتیجه و آثار انجام آن عمل فکر کند و به قضاوت بپردازد.

• تربیت جسمی و جنسی

تغییرات فیزیولوژیکی و ظاهری در جسم و اعضاء بدن نوجوان، گاهی سبب حساسیت بیش از حد نسبت به اندام خود و نگرانی و افسردگی نوجوان می‌شود. نوع و سرعت و اهمیت نسبی تغییراتی که در افیاد صورت می‌گیرد متفاوت است و به تبع این تغییرات در خلق، تحولاتی در خُلق و خو و حالات عاطفی و روانی نوجوان به وجود می‌آید. هیجان، تندخویی، خیال‌بافی، میل به طرح مباحثی خاص و دوستی‌ها و وابستگی‌های عاطفی نوجوان، از این موارد است.

یکی از جنبه‌های مهم تربیت جسمی، تربیت جنسی است که متأسفانه مورد بی‌توجهی قرار می‌گیرد است. اغلب والدین و مربیان مدرسه هم به علل مختلفی از توجه به آن، سر باز می‌زنند و در برخی مواقع هم، به بهانه‌هایی چون: ما نمی‌خواهیم پرده‌های حیا و احترام از بین برود، از سخن گفتن و مشاوره با نوجوان جلوگیری می‌کنند. اگرما مسأله جنسی را از لحاظ اهمیت در ردیف سایر فعالیت‌های انسانی قرار دهیم و آن را موضوع جداگانه ندانیم و سخن گفتن از آن را گناه و موجب از بین رفتن حیا ندانیم، بسیاری از مشکلات امروز نسل نوجوان و جوان جامعه ما برطرف می‌شود.

بنابر آموزه‌های وحیانی و دینی، وظیفه والدین است که ابتدا موقعیت نوجوان خود را درک کنند و بشناسند؛ چرا که تربیت درست و صحیح جز با شناخت درست و واقع بینانه نوجوان بدست نمی‌آید. والدین باید شیوه تربیت نوجوان خود را با توجه به تفاوت های فردی او انتخاب کنند. باید دختران را قبل از سن بلوغ و پسران را از ۱۲ سالگی از بلوغ قریب الوقوع خود آگاه ساخت. مادر باید دخترش را از وقوع عادت ماهیانه مطلع سازد. او باید این کار را قبل از اولین تجربه عادت ماهیانه انجام دهد تا دختر به دلیل نداشتن آگاهی دچار وحشت نشود پدر هم به همین صورت باید با پسرش صحبت کند تا او نیز از پیش‌آمدهای نظیر احتلام نگران نشود. این وظیفه را پدر و مادر به عهده دارند و هر گاه خود را برای انجام آن قادر نمی‌بینند، باید از مشاوران و متخصصان کمک بگیرند. والدین و مربیان باید نوجوانان را از وقوع این تغییرات جسمی و جنسی، که آنان را غافل گیر و غالباً نگران می‌کند آگاه سازند و از ظهور برخی از انحرافات غریزه جنسی جلوگیری کنند و هر گاه به چنین بحران‌هایی برخوردند، آن‌ها را به راه راست باز آورند.

• مسجد و ائمه جماعات و آگاهی بخشی تربیت جنسی نوجوان

وظیفه مسجد و روحانیت و امام جماعت مسجد به عنوان مأمّن و پدر مهربان و رازدار نسل نوجوان در امر تعلیم و تربیت جنسی، در کنار والدین و مربیان را می‌توان بیشتر در عملکرد و مشاوره های امام جماعت مسجد بررسی کرد. اطلاعات امام جماعت در زمینه های گوناگون، به خصوص زمینه های احکام دینی و فقهی و فلسفه بایدها و نبایدهای شریعت، می‌تواند کمک بسیار مفیدی هم برای والدین و هم برای نوجوانان باشد. مشاوره ها و نصایح روحانی مسجد، می‌تواند در جهت تعلیم و تربیت نوجوان برای والدین راهگشا باشد. هم‌چنین راهنمایی‌ها و بیان مسائل و راه‌کارهای حل مشکلات به صورت خصوصی و چهره به چهره را می‌توان نقش مؤثر مسجد در تعلیم و تربیت جسمی و جنسی قلمداد کرد.

• تربیت معرفتی، شناختی و عقلی

تعلیم و تربیت، فراگیری دانش ها، هستی‌شناسی، دین‌شناسی و معنویت، آگاهی از احکام شرعی و آشنایی با وظایف خود نسبت به خداوند و دیگر انسان‌ها از نیازهای معرفتی و شناختی یک نوجوان است. ما در بحث تعلیم و تربیت فکری و معرفتی با بینش، نگرش، باورها و اعتقادات یک فرد سر و کار داریم. همان‌گونه که در تعریف نگرش بیان کردیم، «نگرش» مجموعه‌ای از شناخت‌ها، باورها و اعتقادات و داشته‌هایی که حاوی ارزشیابی‌های مثبت و منفی همراه با عنصر احساس و عاطفه است و سبب ایجاد رفتارهای مشخصی در فرد می‌شود.

نگرش یک فرد، ابتدا از طریق تقلید و به صورت اکتسابی از والدین ایجاد می‌شود و بعدها با اطلاعاتی که به دست می‌آورد آن باورها را مورد تایید یا تغییر قرار می‌دهد. نگرش یک شخص نسبت به امری، می‌تواند مثبت یا منفی باشد. او نسبت به چیزهایی که وی را در برآوردن نیازهایش یاری رساند یا از رسیدن به او جلوگیری کند، نگرش مثبت پیدا می‌کند و در مقابل، اگر چیزی مانع تامین نیازهای فرد باشد نسبت به آن نگرش منفی پیدا می‌کند. علاوه بر این‌ها گروه‌های همسال که فرد در آنها عضو است، نیز می‌تواند بر نگرش فرد تاثیر بگذارد و قسمتی از بینش و نگرش هر فرد تحت تاثیر گروه است و قسمتی دیگر تحت تاثیر شخصیت و هویت فردی خود اوست.

اگر بخواهیم نگاهی دوباره به بحث کنیم، می‌بینیم که آغاز شکل‌گیری نگرش یک فرد ابتدا در خانواده است و کودک با تقلید از والدین و اطرافیان به یک نگرش اولیه و ابتدایی دست می‌یابد. سپس در محیط‌هایی مثل مدرسه، گروه همسالان و غیره با اطلاعات و داده‌های یافته، تغییر و تحولاتی در این نگرش ایجاد می‌کند. او نسبت به عوامل و موانع در تامین نیازها نگرش مثبت و منفی پیدا می‌کند. پس باورها و نگرش یک فرد پیوسته

می‌تواند تغییر کند، اما این تغییرات در دوران نوجوانی شدیدتر و اساسی‌تر است و اصل و پایه و شکل‌بندی چارچوب این نگرش، در این دوران پایه‌گذاری می‌شود.

نقش فعالیت‌ها و برنامه‌های مسجد در این عرصه، کمک به ایجاد یک بینش و نگرش درست و مطابق با واقعیت است. فعالیت‌های مسجد و امامت جماعت می‌تواند این وظیفه را از حداقل دو راه به انجام رساند:

۱- اطلاع‌رسانی و دادن اطلاعات

۲- برآوردن نیازها

مسجد می‌تواند از طریق دادن اطلاعات گوناگون مورد نیاز نوجوانان، در تعیین و انتخاب صحیح بینش نوجوان تاثیرگذار باشد. امام جماعت و متولیان مسجد، باید با برگزاری مباحث هستی‌شناسی و جهان‌شناسی و جلسات و حلقه‌های معرفتی درباره گزاره‌های دین و احکام دینی و بیان علل و فلسفه و حکمت گزاره‌ها و احکام خمسه و اثرات وضعی و تکلیفی احکام، در ایجاد یک بینش و نگرش درست و عمیق و منطقی در نوجوان کمک کنند. «مسجد» در قالب یک مکان بسیار مقدس و آملی که به سبب برخورداری از فضای معنوی و آرامش‌بخش که با نظام فطرت انسان و به ویژه نسل پاک نوجوان هماهنگ است، می‌تواند بسیاری از انتظارات و نیازهای درونی و بیرونی نوجوان را تلمین کند. ارتباط با خداوند، امنیت و آرامش، داشتن روابط اجتماعی و شرکت در گروه‌های سالم و فعالیت‌های دسته جمعی و مرکزی مهم و مطمئن برای دریافت پاسخ سؤالات و شبهات گوناگون، از ویژگی‌های مهم مسجد است. مسجد و به طور خاص امام جماعت، می‌تواند با تلمین این نیازها، حس اعتماد نوجوان را جلب نماید و با تکیه بر این اعتماد، بر بینش و نگرش و رفتار نوجوان تأثیرگذار باشد و با ارائه اطلاعات درست و مبتنی بر دین مبین اسلام که همسو و همگن با فطرت است، نگرش نادرست و اشتباه نوجوان را اصلاح کرد و بینش و نگرش جدیدی را از طریق تشویق و تحسین جایگزین نمایند.

• تعلیم و تربیت اجتماعی

رفتار اجتماعی فرد ابتدا در خانواده، گروه همسالان و مدرسه شکل می‌گیرد. فرد در دوران کودکی از والدین خود می‌آموزد که چگونه با دیگران ارتباط برقرار کند. والدینی که برای حقوق دیگران احترام قائل باشند و رفتاری به دور از تعصب، قهر و کینه‌توزی داشته باشند، می‌توانند فرزند صال‌ح به جامعه تحویل دهند. شخصیت سالم در محیطی که اطمینان، وفاداری، محبت و الفت در آن معمول و حکمفرما هستند ایجاد می‌شود.^{۱۴}

^{۱۴} - روان‌شناسی ارتباط والدین با فرزندان ص ۱۷۱

در دوره نوجوانی، وابستگی و علاقه فرد نسبت به خانواده کاهش می یابد و تمایل او برای حضور در جامعه و گروه همسالان بیشتر می شود. رشد اجتماعی نوجوان در مدرسه با شرکت در گروه ها و انجام فعالیت های اجتماعی به میزان قابل توجهی افزایش می یابد. از نظر «جان دیویی»، مدرسه پلی است میان خانواده و جامعه. نوجوان در مدرسه به مقایسه موقعیت اجتماعی و تحلیلی خود و همسالان می پردازد و راه و رسم یک رقابت سالم و مفید را پیدا می کند.

خانواده با تبیین و عمل به هنجارها و قوانین اجتماعی کمک بزرگی به رشد اجتماعی نوجوان می کنند. وظیفه خانواده این است که بآدمیان آزادی نسبی معقول به نوجوان، اجازه دهند تا وی با عضویت در گروه های سالم همسالانش، به پذیرش نقش های مختلف پردازد تا آمادگی برای حضور در موقعیت های اجتماعی آینده را کسب کند.

«نقش مسجد» در تربیت اجتماعی نوجوان، بسیار مهم است. نوجوان با حضور در مسجد و شرکت در نماز جماعت و جلسات بحث و مناظره و کلاس ها و دوره های آموزشی، گروه های علمی، فعالیت های گروهی و غیر آن، می تواند به طور ناخودآگاه به رشد و تربیت اجتماعی دست یابد؛ زیرا در مسجد، کلیه ویژگی های اجتماعی یک جامعه فاضله و الهی وجود دارد. مسجد به عنوان یک محیط و نهاد مهم اجتماعی، در جامعه می تواند جنبه های گوناگون اجتماعی یک فرد را تربیت کند. فرد در مسجد، احترام به بزرگترها، سکوت و سخن گفتن به موقع، عمل بر اساس قوانین اجتماعی، برقراری نظم و انضباط، مسئولیت پذیری امور مختلف و غیر آن را می آموزد. مسجد به عنوان محیطی خارج از خانه، می تواند نیاز جامعه پذیری و برقراری ارتباط و رشد شخصیت اجتماعی نوجوان را ایفا کند و در امور مهم، کمک شایانی برای خانواده و والدین باشد.

• تعلیم و تربیت روانی و عاطفی

نوجوانی؛ دوران اوج عواطف و احساسات است. شدت و تلون عواطف، هیجان، عدم کنترل خشم و عصبانیت از ویژگی های مهم روانی این دوران است. تعیین هویت و خودیابی واقعی، دغدغه مهم ذهن و فکر نوجوان است. نوجوان برای شکل دهی به هویت خویش باید از انتظارات، توقعات، تردیدها، اشتباهات و خود های کاذب فراوانی عبور کند. او باید به انتخابی آگاهانه و معقول دست بزند. وی برای رسیدن به خود واقعی و هویت مطابق با فطرت و سرشت خود نیاز به راهنمایی و کمک اطرافیان دارد.

امام جماعت و فعالان مسجد، می توانند در این موقعیت بحرانی خدمت بزرگی به نوجوان بکنند. در مرحله اول، روحانی مسجد باید نوجوان را با ویژگی ها و خصوصیات ذاتی و طبیعی اش آشنا کند. سپس با گفت و گوهای مستدل و منطقی به او کمک کند تا با در نظر گرفتن خصوصیات فردی به تعیین هویت، شخصیت، نیازها و

استعدادهایش پیردازد. از رهگذر این مکان مقدس و آموزه های دینی و مذهبی، تربیت هویت دینی نوجوان که جنبه ای از هویت اوست، اتفاق می افتد. نحوه رفتار و عملکرد والدین و به خصوص روحانی مسجد در حوزه دین و مسائل دینی، می تواند تاثیری به سزا در گرایش و جذب نوجوان به دین داشته باشد.

• تعلیم و تربیت اخلاقی

فرد در دوران نوجوانی، دارای رفتاری احساساتی، تندخو و حساس است. نوجوان به دنبال شناخت هویت خود است و در این راه می خواهد آزاد باشد و به میل خود رفتار کند. او گاهی در تعریف شخصیت خود مبالغه و اغراق می کند و غرور و خودپسند می شود. از سویی، اخلاق و ارزش های خاصی که در او نهفته است، برای او برجسته می شود و اهمیت می یابد؛ مانند: پاکدلی، قهرماری، تحم، شفقت و فداکاری.

والدین نخستین الگوه ای رفتاری و اخلاقی نوجوان اند. پدر و مادر باید بدانند خواه ناخواه الگوی رفتاری آنها مورد تقلید فرزندان قرار می گیرد. پس اگر بخواهند یک فرزند خوش اخلاق و سازگار داشته باشند، باید سعی کنند به گونه ای درست و صحیح رفتار نمایند.

نوجوان برای شکل دهی به هویت اخلاقی خود، پیوسته به دنبال الگو و تقلید از رفتار الگوی خویش است. پس چه بسا شایسته است که فعالان مسجد و امام جماعت با معرفی و تبیین اسوه و الگوهای رفتاری بزرگ و حسنه ای همچون پیامبر اسلام^۶ و ائمه اطهار: و اولیای الهی این خلاء را برای نوجوان پر کنند تا نوجوان در انتخاب خود دچار اشتباه نشود.

نتیجه

در یک جمع بندی می توان گفت که مسجد، مکانی فقط برای انجام مناسک دینی و فراگیری احکام شرعی و دینی نیست، بلکه نوجوان می تواند در رشد و پرورش همه جنبه های خود از مسجد و امام جماعت کمک بگیرد. در زمینه های رشد جسمی، جنسی، معرفتی، انتخاب گرایش و نگرش صحیح و رشد رفتارهای اجتماعی و انواع تعلیم و تربیت های شایسته و هویت یابی، از فضای مسجد و برنامه های آن و وجود امامت جماعتی توانمند، بهره مند گردد. محیط امن و آرامش بخش مسجد می تواند تامین کننده نیازهای عاطفی و روانی نوجوان باشد. به طور کلی «مسجد» می تواند به عنوان محیطی امن و امام جماعت آن هم به عنوان یک مشاور فهیم، والدین و شخص نوجوان را در تربیت و هدایت یاری رساند. البته این مهم به دست نمی آید، مگر به همت خانواده ها که با حضور در مساجد و تبیین درست ارزش های مسجد برای فرزندان شان، رابطه ای صمیمی و نزدیک میان مسجد و نوجوانان و امام جماعت ایجاد کنند.

فهرست منابع

۱. عوامل جذب جوانان و نوجوانان به مسجد ، گروه پژوهش‌های کاربردی مرکز رسیدگی به امور مساجد، ثقلین، چاپ اول، ۱۳۸۶ش.
۲. مظلومی، رجبعلی؛ گامی در مسیر تربیت اسلامی، آفاق، چاپ دهم، ۱۳۸۶ش.
۳. ادیبی، شهاب الدین؛ روان‌شناسی ارتباط والدین با فرزندان، چهارباغ، چاپ اول، ۱۳۸۲ش.
۴. شریعتمداری، علی؛ تعلیم و تربیت اسلامی، نهضت زنان مسلمان، چاپ ششم، ۱۳۶۰ش.
۵. مطهری، مرتضی؛ تعلیم و تربیت در اسلام، صدرا، چاپ بیستم، ۱۳۷۱ش.
۶. مرادی، اکرم، مقاله: ویژگی‌های دوران نوجوانی، ۱۳۸۴
۷. کریمیان، حسین، مقاله: تعلیم و تربیت در دوره نوجوانی، ۱۳۸۷
۸. محمدی، محسن؛ مقاله: مساجد و مشارکت جوانان. فروغ مسجد۲، ثقلین، چاپ اول، ۱۳۸۳ش.

منبع: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد